

для придушення збройного повстання у Петрограді, а окремі її військові частини навіть виступили, щоправда самовільно, на боці робітників і солдатів Києва в жовтневі дні. Однак це не означало, що Рада стала на шлях підтримки соціалістичної революції. Навпаки, вона одразу висловила негативне ставлення до влади трудящих і на переговорах з представниками штабу Київського військового округу заявила, що позицію Ради «треба розуміти як піддержку Тимчасовому уряду»³⁵.

(Далі буде)

Одержано 11.02.91

Деятельность Центральной Рады — либерально-демократической организации парламентского типа, ставшей во главе широко развернувшегося на Украине в 1917 г. национального движения, нашла отражение в изданных ею четырех универсалах. Непоследовательность и нерешительность Рады при решении социальных вопросов явились причинами падения ее влияния в массах, а сговор с кайзеровской Германией обернулся национальной трагедией для украинского народа.

³⁵ Нова Рада.— 1917.— 28 жовт.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про так званий «контрреволюційний заколот» у сільському господарстві України у 1933 р. Йдеться про те, як голод початку 30-х рр. був використаний сталінським керівництвом для згортання політики «українізації» і викриття нового «національного ухилу», цього разу пов'язаного з ім'ям М. О. Скрипника.

До цієї сфабрикованої справи було залучено 75 осіб, 35 з яких невдовзі розстріляли. У квітні 1933 р. ДПУ УСРР «викрило» так званий «український філіал» цього уявного «контрреволюційного заколоту» у сільському господарстві, який нібито очолював колишній заступник завідуючого сектором урожайності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) В. О. Батієнко. Всього в участі у «заколоті» звинуватили 15 чоловік¹. На їх рахунок, як і взагалі на рахунок схожих на них міфічних «шкідників», було списано всю складність ситуації у сільському господарстві. Зокрема у обвинувальному висновку зазначалося, що група «шкідників» здійснювала роботу по «перекрученню усіх заходів партії по реконструкції сільського господарства, зриву посівної, збиральної та заготівельної кампанії, чим викликала незадоволення серед селян».

Трохи раніше всесоюзного розголосу набула так звана «Оріхівська справа», тобто справа керівників оріхівського району Дніпропетровської області. Коли у грудні 1932 р. Сталін дізнався, що ці керівники дозволили колгоспам залишити собі посівний та страховий фонди, він

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7.

¹ У 1956 р. Верховний суд УРСР скасував рішення судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 27 квітня 1933 р. у відношенні до В. О. Батієнка та інших.

був вкрай розлючений. На початку грудня 1932 р. у партійні організації надійшла директива за сталінським підписом. У цьому документі керівники Оріхівського району оголошувалися «обманщиками і шахраями, котрі вправно проводять куркульську політику під прапором своєї «згоди» з генеральною лінією партії». Директива вимагала «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугам, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному»².

Через кілька днів, 14 грудня 1932 р., з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», у якій згадувалися «шкідники» з Оріхівського та інших районів України: «Заарештованих зрадників партії на Україні як організаторів саботажу хлібозаготівель, колишніх секретарів районів, голвиконкомів, зав. райзу, голрайколгоспспілок, а саме: Оріхівський район — Головіна, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценка; Балаклівський район — Хорешка, Уса, Фішмана; Носівський район — Яременка; Кобелякський район — Ляшенка; Велико-Токмакський район — Ленського, Косяченка, Двірника, Зика, Долгова — віддати до суду, давши їм від 5 до 10 років заточення у концентраційних таборах»³.

Невдовзі відбулися судові засідання. Дніпропетровський обласний суд виніс вирок фактично всьому складу Оріхівського райкому партії. Засуджено було 16 чоловік. Державний агроном райземуправління І. А. Аністрат засуджений до розстрілу, секретар райкому партії В. П. Головін та голова райвиконкому М. С. Паламарчук та троє підсудних — до 10 років «таборів окремого призначення». Двох підсудних звільнили, а решта одержала строки від 3 до 8 років табірної ув'язнення. Як свідчить колишній завідувач відділом пропаганди і культури Оріхівського райкому Г. Л. Семенов, «з районної партійної організації виключили кожного третього комуніста»⁴. Такий репресивний підхід, застосований у Оріхівському районі, можна вважати типовим. 13 лютого 1934 р. заступник голови ДПУ республіки З. Б. Кацнельсон у спеціальному документі «Про контрреволюційну активність антирадянських елементів на селі України», направленому до ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, сповіщав, що тільки у грудні 1933 р. та у січні 1934 р. у колгоспах викрито і ліквідовано 85 так званих «контрреволюційних куркульських угруповань», за справами яких репресовано близько 400 чоловік, переважно керівних працівників»⁵. «Органами ДПУ УСРР, — зазначалося в документі, — максимально посилено оперативну роботу по обслуговуванню підготовки до весняної сівби (підкреслено мною — Ю. Ш.), повному виявленню та нанесенню оперативного удару по класовому ворогу, котрий саботує й зриває підготовчі до сівби заходи»⁶.

Об'єктом погрому стала Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (ВУАСГН), де було викрито «шкідницьку організацію» на чолі з віце-президентом А. М. Сліпанським. Останній, зазначалося у одній з «викривальних» публікацій, «як і шкідники Чаянов, Кондратьєв, Вольф тощо, суть реконструкції бачив не в широкому розгортанні будівництва радгоспів, МТС та колгоспів, викорчовуванні капіталістичних елементів у сільському господарстві, а в організації переробних підприємств без «соціальних катастроф»⁷. У своїй доповіді на

² Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории Советского общества: факты, проблемы, люди. — М., 1989. — С. 246.

³ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

⁴ Науменко И. Как судили райком. Еще одна страница трагических 30-х // Неделя. — 1989. — № 30.

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 101, спр. 1391, арк. 2.

⁶ Там же. — арк. 5.

⁷ Проти буржуазно-націоналістичного шкідництва в с.-г. науці // Більшовик України. — 1933. — № 11. — С. 120.

XII з'їзді КП(б)У К. В. Сухомлин сказав про те, що з ВУАСГН «довелося виключити з партії немало фашистів, якими довелося зайнятися і ДПУ. Після цього виразніше виявилась вся та брудна контрреволюційна робота, яка там широко проводилась»⁸.

Могутнім важелем здійснення репресивної політики став написаний власноручно Сталіним Закон про охорону соціалістичної власності, що був прийнятий 7 серпня 1932 р. Розкрадання соціалістичної власності каралося розстрілом, а за пом'якшуючих обставин — позбавленням волі на строк не менш ніж 10 років. Всього в країні на початок 1933 р. за цим законом було засуджено 54 645 чоловік, з них 2 110 — до вищої міри покарання⁹. Оцінюючи закон від 7 серпня 1932 р., С. В. Косіор у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У говорив: «Тут треба відмітити один з дуже важливих і серйозних документів, що його видав ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і що відіграв колосальну роль в нашій боротьбі з контрреволюцією, в завданні удару всяким куркульським і іншим контрреволюційним елементам. Я маю на увазі закон про охорону соціалістичної власності. Цей закон активізував кращі колгоспні сили на боротьбу за колгоспну власність, навколо його проведення нам удалося згуртувати маси колгоспників, цей закон відіграв велику роль в соціалістичному перевихованні колгоспників, в розгромі куркульського саботажу»¹⁰.

Поруч із лінією на безжалісні репресії, яка здійснювалася, коли голод почав досягати крещендо і рахунок пішов вже на мільйони жертв, «батько народів» просигналізував керівництву КП(б)У і про те, що воно припустилося помилок і у галузі національної політики. Дуже виразно суть сталінської позиції висловив у доповіді на зборах партійного активу у Харкові у липні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов: «...Коли ми тепер говоримо про ліквідацію відставання України в галузі сільського господарства, про розгром решток класового ворога, що проліз до наших організацій,— то це завдання не можна розв'язати без рішучого виправлення помилок, допущених у національному питанні»¹¹.

Такий підхід диктувався змістом двох вельми важливих документів, які з'явилися, коли з'ясувалося, що Україна не впоралася із хлібозаготівлями. Перший документ — це вже згадана постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. У цій постанові за підписами В. М. Молотова та Й. В. Сталіна, окрім вимог застосування надзвичайно суворих репресивних заходів з метою виконання плану хлібозаготівель, відзначалося, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики у ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій». Постанова містила вказівку на те, що ЦК КП(б)У і Раднарком України повинні «звернути увагу на **правильне проведення українізації**» (підкреслено мною.— Ю. Ш.). Тут же вказувалося на необхідність «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій»¹².

У постанові також вказувалося на те, що «небільшовицька «укра-

⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт.— Харків, 1934.— С. 238.

⁹ Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди.— С. 246.

¹⁰ XII з'їзд КП(б)У.— С. 45.

¹¹ Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях.— 1933.— № 7.— С. 110.

¹² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 292—293.

інізація» майже половини районів Північкавказу за повної відсутності контролю за українізацією школи й преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку кулацтва, офіцерства, реємігрантів-казаків, учасників Кубанської ради і т. д.»¹³ У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР вимагали «перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання у школах на російську мову. ЦК та РНК зобов'язують крайком та крайвиконком терміново перевести та поліпшити склад працівників шкіл в «українізованих» районах»¹⁴.

Той факт, що саме в політиці «українізації» сталінське керівництво почало вбачати велику небезпеку, засвідчує другий документ — телеграма, яку було надіслано 15 грудня 1932 р. до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, головам Раднаркомів, край- та облвиконкомів. Телеграма за підписами Й. В. Сталіна та В. М. Молотова вимагала термінового припинення «українізації» в районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживають українці. Прочитуємо цю телеграму: «Повідомляється постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 15 грудня 1932 року:

«ЦК ВКП(б) і РНК СРСР рішуче засуджують виступи і пропозиції, що виходять від окремих українських товаришів, обов'язкової українізації цілого ряду районів СРСР (наприклад, в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО і т. д.).

Такі виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, яких було вигнано з України як шкідливі елементи і які проникають у щойно українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу.

Доручити крайкому та крайвиконкому ДСК, обкому та облвиконкому ЦЧО, Казахстанському крайкому і РНК негайно припинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, друк і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову»¹⁵.

Ці документи переконливо доводили: Сталін вирішив покінчити з політикою «українізації» не тільки на Україні, а й в інших районах СРСР, де компактно проживали українці. До цих районів належали Кубань (2 млн.), Курська область (1,3 млн.), Воронезька область (1 млн.), Далекий Схід, Сибір, Туркестан (по 600 тис.). Над ними Україна здійснювала своєрідне шефство, направляючи туди кадри, забезпечуючи необхідною літературою.

Слід згадати про ще один документ — постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. «ЦК,— зазначалося у ній,— вважає за встановлене, що парторганізації України не впоралися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання плану хлібоздавання, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долі сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити,— є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому — секретаря ЦК тов. Постишева.

2. Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому тов. Хатаєвича, залишивши його одним із секретарів ЦК КП(б)У.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 293—294.

¹⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2038, арк. 6.

3. Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Вегера.

4. Звільнити тт. Майорова, Строганова й Терехова від тих посад, що їх вони посідають нині і направити їх у розпорядження ЦК.

5. Тт. Постишеву, Хатаевичу і Вегеру почати виконувати свої обов'язки на новій роботі не пізніше як 30 січня ц. р.»¹⁶

Оскільки згадані постанови містили негативні оцінки діяльності ЦК КП(б)У і республіканської парторганізації, було зрозуміло, що П. П. Постишев приїхав для «наведення порядку». До того ж невдовзі з'ясувалося, що йому було надано право при необхідності радитися безпосередньо із Сталіним, узгоджувати з ним свої дії. За цих обставин С. В. Косіор та інші керівники КП(б)У опинилися в умовах, за яких можна було чекати постійної небезпеки, що, зрозуміло, не могло не відбиватися на стилі їх роботи. Лютневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У схвалив постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., а С. В. Косіор у доповіді визнавав помилки і підкреслював, що провал плану хлібозаготівель «ніякими об'єктивними причинами виправдати не можна». Наполягав він і на тому, що, мовляв, сільське господарство республіки стало об'єктом шкідництва класово ворожих сил, а парторганізації буцімто не помітили нової тактики «класового ворога», який діє «тихою сапою»¹⁷. Звичайно, було б антиісторично стверджувати, що сили такого роду були зовсім бездіяльними в той непростий історичний період, але обмежуватись посиланням на них при поясненні провалу плану хлібозаготівель 1932 р. і причин голоду — значить давати пояснення не тільки необ'єктивне, а й неадекватне масштабам трагедії, що її пережив український народ на початку 30-х рр. та й взагалі за часів сталінізму.

Однак саме таке пояснення було дано у 1933 р. Так, журнал «Більшовик України» писав: «Тов. Постишев у своєму блискучому аналізі обставин засівкампанії та хлібозаготівель на Україні минулого року вказав як на основну причину недоглядів та помилок української парторганізації на відсутність достатньої більшовицької пильності, що класовий ворог використав у своїх контрреволюційних інтересах»¹⁸.

Донедавна вітчизняні історики, навіть ті, хто спеціально досліджував життя і діяльність П. П. Постишева, в силу певних обставин не могли дати об'єктивну оцінку його діяльності на Україні, починаючи з січня 1933 р. Неупереджений аналіз фактичного і документального матеріалу свідчить, що діяльність цю не можна спрощувати, зображувати однолінійно. І все-таки якщо визначати домінанти, то місію П. П. Постишева є всі підстави вважати зловісно-трагічною. Причому такою вона була не тільки для тих, проти кого діяв «другий перший секретар» (так називали Постишева між собою працівники партапарату), а й для самого Павла Петровича, котрого Сталін, використавши за власними розрахунками, усуне з політичної авансцени, а згодом віддасть наказ знищити фізично.

Приїхавши на Україну, П. П. Постишев не тільки заговорив про «притуплення більшовицької пильності» серед сільських партійців. Він негайно відмовив у відправці продуктів у села і одночасно підкреслив, що не може бути й мови про державну допомогу посівним зерном, що його селяни повинні відшукати самі. 29 січня 1933 р. П. Постишев був обраний першим секретарем Харківського обкому та міськкому КП(б)У¹⁹. І тут він повів жорстку лінію. Зокрема, 6 березня

¹⁶ Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України.— 1933.— № 3.— С. 3.

¹⁷ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 352—356.

¹⁸ Ландесман А. Чому класова боротьба, не зважаючи на розв'язання питання «хто кого» на користь соціалізму, в нових формах в окремих районах і на окремих ділянках соціалістичного будівництва загострюється // Більшовик України.— 1933.— № 11.— С. 113.

¹⁹ Комуніст.— 1933.— 30 січ.

1933 р. він дав телеграму секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкому і начальникам політвідділів МТС та радгоспів Харківської області. Телеграма містила вимогу різко збільшити заготовлю насіння зернових. «Ви,— дорікав Постишев місцевим керівникам,— тикаєте в ніс нам труднощі, базикаєте про голодуху...»²⁰ Однак, як цілком слушно зауважує Р. Конквест, «істерична жорстокість, яка супроводжувала втручання Постишева, принесла дуже мало зерна. Вже вичерпалися останні запаси і їсти стало нічого»²¹.

П. П. Постишев продовжував заохочувати репресивну політику, насамперед проти низових керівників. При його активному сприянні за 10 місяців 1933 р. було замінено 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій²². Виступаючи ревним провідником ідеї загострення класової боротьби, П. П. Постишев прискіпливо шукав «шкідників» у тих сферах, які потребували просто оперативного господарського втручання з метою нагодувати людей, врятувати їх від голодної смерті. Кінець-кінцем П. П. Постишев оцінив реальну ситуацію і зрозумів, що хліба вже практично нема, що село йшло до катастрофи. Він почав вживати заходів з тим, щоб по можливості допомогти селянам і, головне, забезпечити успішне виконання весняної посівної кампанії. З цією метою він, зокрема, звернувся до Сталіна і дістав згоду залишити після 1 лютого 330 тис. пудів зерна для потреб голодуючих. Крім цього, П. П. Постишев активно добивався прийняття Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) постанови про виділення Україні насінневої позики в розмірі 20 млн. пудів зерна, хоча загалом ця позика виявилася малоефективною. Жертвами голодної смерті стали мільйони людей, і П. П. Постишев був одним з найголовніших «співавторів» цієї трагедії в історії України.

Про ще один не менш важливий напрямок своєї діяльності з січня 1933 р. він сказав на листопадовому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У: «За безпосереднім проводом і за прямими вказівками ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталіна ми розгромили українську націоналістичну контрреволюцію... І в цьому величезний успіх КП(б)У поряд і в щільному зв'язку з її господарськими успіхами протягом останніх 10 місяців»²³. Якщо відкинути риторiku, то фактично йшлося про розгром українського національного відродження, що його стимулювала ленінська політика «українізації». Якщо вірити П. П. Постишеву, санкцію на такий розгром він одержав особисто від Сталіна. Цілком вірогідно, що одночасно було дано вказівки і щодо протидії М. О. Скрипнику, з яким П. П. Постишев конфліктував ще у 20-ті рр. Згадуючи про це, І. Майстренко зазначає: «Організований опір росіян українізації загніздився в харківському обкомі КП(б)У. Очолював цей обком Павло Постишев. Можливо суб'єктивно він не був спочатку україножером. Адже він одружився з Постоловською, українського (і то свідомого українського) роду. Але вийшло так, що керівником агітпропу коло Постишева опинився син священника з Курщини Дмитро Марченко. Цей войовничий великодержавник знайшов можливість посварити Постишева зі Скрипником на питанні українізації Харкова. Постишев став смертельним ворогом Скрипника і українізації...»²⁴.

Однак головною причиною того, чому саме М. О. Скрипник опинився у центрі нещадної критики П. П. Постишева, були не стільки

²⁰ Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 55—56.

²¹ Конквест Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.— Лондон, 1988.— С. 359.

²² Підсумки 1933 сільськогосподарського року і чергові завдання КП(б)У. Промова тов. П. П. Постишева на пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У 19 листопада 1933 року // Комуніст.— 1933.— 24 лист.

²³ Постишев П. П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 252.

²⁴ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 207.

їх особисті стосунки, скільки та роль, що її мав народний комісар освіти у духовному житті республіки у 1927—1933 рр.

Справа в тім, що у цей період наркомат освіти займався не тільки загальною початковою й середньою освітою, середніми й вищими педагогічними закладами, середніми й вищими фаховими школами, а й розвитком театру, музики, мистецтва. При наркоматі існували такі відділи: Головна наука, тобто керівництво всіма науково-дослідними закладами, включаючи Всеукраїнську Академію наук; Головополітосвіта, що спрямовувала діяльність міських клубів, сільбудів, хат-читалень на селі, бібліотек, а також відповідних навчальних закладів; Головліт, який контролював видавничий процес у республіці. До того ж наркомату освіти було підпорядковане Державне Видавництво України (ДВУ) з Книжковою палатою, котра реєструвала всі видання, здійснювала обмін літературою із закордонними видавництвами й науковими установами. Зважаючи на все це, І. Кошелівець у книзі «Микола Скрипник» зазначає: «Звичайно, й тоді ЦК КП(б)У керував усім, але про підлеглість йому можна б говорити лише в тому сенсі, що сам же Скрипник, як член Політбюро, і визначав там лінію, яку практично в НКО (наркомат освіти.— Ю. Ш.) здійснював, бо в ЦК КП(б)У навіть не було такого відділу, якому НКО міг підлягати, а Агітпроп ЦК, який міг мати якийсь стосунок до питань освіти й культури, був тоді очолюваний другорядними постатями, які ніколи до Політбюро не належали, і скоріше Скрипник командував ними, ніж вони могли давати йому будь-які вказівки.

Так у руках Скрипника від початку 1927 року опинилися всі важелі від народної освіти й культури, і завдяки невсипущій його енергії він володів тоді чи не половиною всього радянського будівництва на Україні»²⁵.

На нашу думку, І. Кошелівець дещо перебільшує реальну роль М. О. Скрипника. Так як би там не було, вплив Миколи Олексійовича на духовне життя республіки, на процес українського національного відродження був вельми значний. Варто пригадати й те, що М. О. Скрипник паралельно з посадою наркому займав пост директора Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), керував Асоціацією істориків, був секретарем комуністичної фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, головним редактором Комісії по редагуванню перекладів творів В. І. Леніна на українську мову. З огляду на все це неважко зрозуміти, що усунення М. О. Скрипника мало стати не формальним актом.

Знову «національний ухил»

23 лютого 1933 р. було прийнято рішення Політбюро ЦК КП(б)У про призначення М. О. Скрипника Головою Держплану УСРР та заступником Голови Раднаркому республіки²⁶. Наркомом освіти був призначений В. П. Затонський, котрий невдовзі став членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Цим же рішенням зміцнювалися позиції такого помітного представника «команди» П. П. Постишева, як М. М. Попов, на которого було покладено завдання ідеологічного забезпечення ліквідації «національного ухилу» Скрипника. Прочитуємо:

«Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про кооптування тов. Попова М. М. до складу членів ЦК КП(б)У, обрання його на секретаря ЦК КП(б)У та про введення до складу членів ОБ та кандидатів на члена ПБ...

Затвердити тов. Попова М. М. на відповідального редактора га-

²⁵ Кошелівець І. Микола Скрипник.— Мюнхен, 1972.— С. 188.

²⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 191.

зети «Комуніст», звільнивши тов. Любченка від обов'язків відповідального редактора і члена редколегії газети «Комуніст»²⁷.

Трохи пізніше Політбюро ЦК КП(б)У буде прийнято рішення про введення М. М. Попова до складу комісії, що займалася підготовкою виборів академіків Всеукраїнської академії наук (Попов цю комісію і очолить)²⁸, а також до складу редколегії журналу «Більшовик України»²⁹. Таким чином М. М. Попов, котрий, до речі, ще у 20-ті рр. досить відчутно виявляв у своїх публікаціях проталініські симпатії, одержав реальну змогу формувати громадську думку про діяльність М. О. Скрипника. Чим успішно і скористався. Рішенням від 23 лютого 1933 р. першим заступником наркома освіти було призначено А. А. Хвилю, котрий, набувши досвіду у боротьбі з «націонал-ухильниками» у середині 20-х рр., тепер знову опинився на вістрі чергової політичної кампанії.

З 28 лютого 1933 р. М. О. Скрипник розпочав роботу у Держплані республіки. Зовні все виглядало цілком пристойно: старий перевірений партієць керував дуже важливою для республіки ділянкою. Водночас партійні інстанції продовжували приймати рішення, що засвідчували: курс на дискредитацію Скрипника триває. І ось 4 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає документ під назвою «Про проект резолюції про підсумки українізації», у якому говорилося:

«а) Проекта резолюції, що його запропонувала Комісія ПБ,— в основному прийняти. Доручити тт. Косіору, Постишеву й Попову остаточно відредагувати.

б) Доручити тов. Попову розробити практичних пропозицій з питань, що зв'язані з обговоренням й проведенням в життя резолюції.

в) Вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника «Нариси Підсумків» (стенограма промови на засіданні Колегії НКОсвіти 14.II.— 33 р.)»³⁰.

А 31 березня 1933 р., знов-таки спеціальним рішенням, було засуджено ще одну брошуру — цього разу про Скрипника:

«Про брошуру Г. Овчарова³¹ «Микола Скрипник і радянська література».

1. Визнати, що брошура т. Овчарова носить зовсім неприпустимий характер, що випуск її направлений проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики, що ця брошура утруднює роз'яснення припущених помилок.

2. Тов. Овчарова з роботи в Держплані зняти і просити ЦКК припинити його до партійної відповідальності»³².

Тоді ж, 31 березня, було вирішено вивести М. О. Скрипника зі складу «комісії по фонду ім. Леніна» і замінити його В. П. Затонським³³. У ситуації, що склалася, помітно активізував свої дії заступник останнього, А. А. Хвиля. 24 квітня 1933 р. він направив у Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. Документ цей ніколи не друкувався, хоча саме у ньому чи не вперше М. О. Скрипника без зайвої дипломатії було звинувачено у тому, що він «не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства». Через деякий час журнал «Більшовик України» вмістив статтю А. А. Хвилі «Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». Ця відверто погромна публікація містила такі висновки:

²⁷ Пиріг Р., Шаповал Ю. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час.— 1991.— № 4.— С. 80.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 80—81.

³¹ Г. Овчаров — помічник М. О. Скрипника.

³² Пиріг Р., Шаповал Ю. Назв. праця.— С. 81.

³³ Там же.

«1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямовування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а, навпаки, сприяв цьому.

5. Отже потрібно:

а) припинити негайно видання всіх словників,
б) переглянути словники і всю термінологію,
в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,
г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін»³⁴.

Фактично стаття А. А. Хвилі відбивала зміст його виступу на квітневій (1933 р.) нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики. До речі, матеріали цієї наради ніколи не аналізувалися навіть фахівцями. Між тим саме з цього часу почалася підготовка до широкої атаки на М. О. Скрипника. Ця тенденція помітно простежується у виступі на нараді М. М. Попова, який стверджував, що «ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва»³⁵. В унісон М. М. Попову виступив й В. П. Затонський, який, зокрема, підкреслив, що «падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії». Звертаючи увагу на «засміченість» працівників освіти «націоналістичними, класово-ворожими елементами», Затонський прямо назвав відповідальних: «...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу»³⁶. Не можна не звернути увагу й на те, що в газеті «Вісті ВУЦВК», де вміщено повідомлення про нараду та виклад доповідей М. М. Попова, В. П. Затонського, А. А. Хвилі, жодного разу не згадується ім'я М. О. Скрипника. Таким чином, неважко було зрозуміти, проти кого спрямовувалася критика.

Важливо зазначити, що до політико-ідеологічної лінії у «викритті» Скрипника ще з початку 1933 р. було додано ще й карного забарвлення. Адже в той час саме ДПУ республіки сповістило про викриття «Українську військову організацію «УВО», що, як повідомляв В. А. Балицький, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»³⁷. Коло цієї організації, в якій опинилися насамперед працівники системи освіти, а згодом й представники творчої й наукової інтелігенції, збільшувалося протягом декількох років. Потрапили до її «учасників» близькі до

³⁴ Хвилі А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 55.

³⁵ Нарada з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 1 трав.

³⁶ Там же.

³⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стеног. звіт. — С. 119.

М. О. Скрипника особи, такі, як професор Харківського інституту профосвіти О. І. Бадан-Яворенко та помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР М. В. Ерстенюк.

Факти свідчать, що саме ці, сфабриковані ДПУ матеріали, й стали в руках П. П. Постишева останніми найпереконливішими «аргументами», з якими він розпочав на Пленумі ЦК КП(б)У 8—11 червня 1933 р. вирішальну фазу боротьби проти Скрипника. Виступ останнього не задовольнив Постишева, адже, за його словами, «та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник,— я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України,— виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти»³⁸. Отже, як бачимо, П. П. Постишев вимагав, щоб Микола Олексійович розповів про те, як він сам займався розстановкою «шкідників», а відтак і займався «шкідництвом». У відповідь М. О. Скрипник визнавав деякі власні помилки. Сказав він і про те, що підготував статтю «з розгорнутою самокритикою наявних у мене помилок»³⁹.

27 червня 1933 р. у харківському будинку працівників освіти відбулися велелюдні збори. З промовою «Стан на мовному фронті» виступив А. А. Хвиля, який продовжив відкрити атаку на М. О. Скрипника. «Протягом кількох років,— говорилося, зокрема, у доповіді, — інститут наукової мови при ВУАН провадив свою корисну для петлюрівців і шкідливу для українських робітників і селян контрреволюційну роботу. А наш Наркомос не тільки не викрив шкідництво, а навпаки — потурав шкідницьким елементам. Ще гірше, що сам нарком освіти тов. Скрипник давав змогу цим елементам прикриватися його виступами в питаннях мовознавства»⁴⁰.

17 і 26 травня, 5 і 7 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядало варіанти «покаянного» документа М. О. Скрипника, визнаючи їх незадовільними. 7 липня 1933 р. було прийняте таке рішення: «Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі;

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК і ігнорує ряд даних т. Скрипнику ЦК вказівок — визнати за потрібне вивести т. Скрипника з Політбюро ЦК КП(б)У. Поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)»⁴¹.

Сам Микола Олексійович, коли почалося обговорення його листа, пішов з засідання і застрелився у своєму робочому кабінеті.

У чому «кався» М. О. Скрипник і чому його «каяття» не влаштувало тодішнє керівництво? Для того, щоб розібратися у цьому, процитуємо уривок одного із варіантів (за деякими відомостями, останнього) його листа:

«Мої помилки, що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму, виходили з відступу від ленінської теорії, озброювали читачів і передусім нашу молодь не в ленінському дусі, перейшли на практиці в зниження більшовицької пильності й примиренство до ворожих націоналістичних елементів, складали для них сприятливу, примиренську атмосферу, що її використали вороги радянської влади, контрреволюціонери, дворушники, зрадники. За ці помилки й за їх теоретичні, практичні і політичні наслідки я несу повну відповідальність перед партією. Критика моїх помилок є необхідна умова для здійснення всіх завдань партії, що стоять перед нами й передусім у галузі ідео-

³⁸ Архів Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 43.

³⁹ Там же.— арк. 42.

⁴⁰ Стан на мовному фронті. Доповідь тов. Хвилі // Комуніст.— 1933.— 29 черв.

⁴¹ Пяріг Р., Шаповал Ю. Назв. праця.— С. 83.

логічний і культурний. Мої помилки дали всіляким ворогам як закордонним, так і в країні, підстави посилалися на мої думки й заяви, щоб використати їх, як зброю проти партії, її генеральної лінії. З обуренням і презирством відсікаючи всі ці, що тягнуться до мене й до моїх виступів, ворожі націоналістичні заміри, які хотять протиставити мене цілій більшовицькій партії, що її членом я гордий бути і завдання якої є мої, я заявляю, що непримиренна більшовицька критика моїх помилок, яку дає зараз наша партійна організація столиці України й ціла партія, є не тільки необхідна умова для виправлення й переборення шкідливих наслідків моїх помилок, але є більшовицький класовий вплив, щоб допомогти мені ці помилки виправити й іти надалі більшовицьким шляхом»⁴².

10 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про доповідачів на партійних активах з питання «Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними». У Одесі та Тирасполі мав виступати П. П. Любченко, у Києві та Чернігові — М. М. Попов, у Дніпропетровську — В. Я. Чубар⁴³. Фактично проведення зборів партійного активу було покликане забезпечити підтримку політичної кампанії проти М. О. Скрипника. Ось що говорилося, зокрема, у резолюції, ухваленій 11 липня 1933 р. у Дніпропетровську на доповідь В. Я. Чубаря: «Партактив відмічає особливу відповідальність за... стан на фронті національно-культурного будівництва тов. Скрипника... Використовуючи його найгрубіші теоретичні, політичні і практичні помилки, неймовірну притупленість його революційної пильності, контрреволюційні елементи, частина яких пробралась до партії (Бадан, Яворський), провадили в НКО та у системі органів Наркомосвіти шкідницьку антирадянську роботу, а деякі з цих людей працювали як шпигуни, агенти контррозвідок... Партактив вітає непримиренну більшовицьку критику тов. Постишевим помилок і перекручень в галузі керівництва сільським господарством та в проведенні національної політики партії на Україні»⁴⁴.

Самогубство М. О. Скрипника не залишилось непоміченим за кордоном. 12 липня 1933 р. у своїх записках «Думки про себе на тім світі» В. К. Винниченко, зокрема, зауважив: «Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіційних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно ляляли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні **глузування** Постишева, посланця Москви... Коли Постишев **прилюдно** лає, висміює, глузує, грозиться ще дужче «погладити спину», то це вже **кара**, це вже виконання вироку суду, який уже відбувся десь за лаштунками...»⁴⁵.

В. К. Винниченко вважав, що «Скрипник одібрав собі життя... 1) Для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того наряду нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закрити проти брутальності, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах

⁴² Цит. за: Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях.— 1933.— № 7.— С. 119—120.

⁴³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 284, арк. 46.

⁴⁴ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Комуніст.— 1933.— 29 лип.

⁴⁵ Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність.— 1971.— № 9.— С. 14.

його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? ...Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчутти пересторогу?... Це покаже майбутня національна політика Політбюро ВКП на Україні»⁴⁶. Безумовно, В. К. Винниченко мав рацію щодо «нового курсу на політики», якщо розуміти під ним згортання політики «коренізації» (а значить і «українізації»). Саме це, зокрема, переконливо засвідчила робота об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який працював 18—22 листопада 1933 р. Цей Пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії проти Скрипника, а й спробою довести, як підкреслювалося в резолюції, що «в даний момент головна небезпека є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами»⁴⁷.

Сталін підтримав цю оцінку, згадавши у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) про Україну та про «гріхопадіння» М. О. Скрипника. «Сперечаються,— говорив він,— про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму?... Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки.

На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою»⁴⁸.

Як бачимо, і П. П. Постишев особисто, і ті, хто його підтримував, чимало зробили для обґрунтування цього сталінського твердження. Тоді, у 1933 р., з цією метою використали навіть сам факт самогубства М. О. Скрипника. У некрологах, вміщених у пресі, його продовжували звинувачувати у «націоналістичному ухилі» та «втраті партійної пильності» тощо. «Хоч який сумний урок останніх років життя тов. Скрипника,— говорилося, зокрема, у некролозі, вміщеному у журналі «Більшовик України»,— та це все ж урок, урок, що застерігає. Його треба запам'ятати з особливою силою»⁴⁹. І урок цей запам'ятали.

(Далі буде)

Одержано 25.04.91.

В данном разделе завершается повествование о так называемом «контрреволюционном заговоре» в сельском хозяйстве Украины в 1933 г. Идет речь о том, как голод начала 30-х гг. был использован сталинским руководством для сворачивания политики «украинизации» и разоблачения нового «национального уклона», на этот раз связанного с именем Н. А. Скрипника.

⁴⁶ Там же.— С. 16.

⁴⁷ Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С. В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях.— 1933.— № 8—9.— С. 267—268.

⁴⁸ Сталін Й. В. Звітна доповідь XVII з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б) 26 січня 1934 р. // Твори.— Т. 13.— С. 357.

⁴⁹ Микола Олексійович Скрипник // Більшовик України.— 1933.— № 7—8.— С. 105.